

Międzynarodowe inicjatywy ekologiczne w ochronie przyrody: konwencje, dyrektywy, Natura 2000

Pierwszą na świecie międzynarodową konwencją ukierunkowaną na ochronę przyrody była podpisana w 1902 r. w Paryżu *Konwencja o ochronie ptaków pożytecznych dla rolnictwa*. Wprawdzie, patrząc z perspektywy czasu, pewne zapisy tej konwencji mogą wydawać się zabawne lub wprost nieprawdziwe (np. podział na gatunki pożyteczne i szkodliwe na podstawie relacji ptaków do gospodarki człowieka, zaliczenie do „szkodników” ptaków drapieżnych, rybożernych, niektórych krukowatych i sów), niemniej jednak był to pierwszy akt prawny uznający potrzebę ochrony ptaków w skali ponadpaństwowej, który wpłynął na rozwój ochrony gatunkowej tej grupy zwierząt. Co ciekawe, poprzez Oświadczenie Rządowe z dnia 21 lipca 1932 r. w sprawie przystąpienia Polski do konwencji jest to wciąż obowiązujący w Polsce akt prawny.

Na kolejne inicjatywy na forum międzynarodowym, które wciąż mają praktyczne znaczenie, trzeba było czekać aż do lat siedemdziesiątych XX wieku, kiedy podpisano szereg międzynarodowych konwencji i porozumień dotyczących problemów ochrony przyrody. W 1970 r. rozpoczęto prace nad programem *Man and Biosphere*, które kontynuowano w kolejnych latach. Celem programu jest wyznaczanie rezerwatów biosfery dla zachowania różnorodności zespołów roślin i zwierząt w ekosystemach naturalnych i półnaturalnych, ochrony genetycznej różnorodności gatunków, zapewnienia terenów do długoterminowych badań ekologicznych i środowiskowych oraz stworzenie możliwości ciągłego kształcenia i szkolenia.

Każdy rezerwat biosfery powinien zawierać: reprezentatywne przykłady naturalnych biomów danego terenu, unikalne (rzadkie) zespoły roślin i zwierząt lub tereny szczególnie cenne ze względów przyrodniczych, przykłady harmonijnego krajobrazu utworzonego przez tradycyjny sposób użytkowania ziemi i/lub przykłady ekosystemów zmodyfikowanych lub zdegradowanych, które mogą być rekultywowane i przywrócone do stanu zbliżonego do naturalnego. Rezerваты biosfery składają się ze strefy centralnej, która powinna podlegać ochronie ścisłej, i strefy korowej, która może być użytkowana (np. turystycznie, do celów naukowych, ekstensywne rolnictwo itp.). Według stanu na koniec 2006 r. mamy w Polsce 9 rezerwatów biosfery zajmujących ok. 1,84% powierzchni kraju.

Rok później (1971) podpisano *Konwencję o obszarach wodno-błotnych mających znaczenie międzynarodowe, zwłaszcza jako środowisko życiowe ptactwa wodnego* (Konwencja Ramsarska). Jej celem jest ochrona i utrzymanie obszarów określanych jako „wodno-błotne” – łącznie jest to ok. 40 typów obszarów, obejmujących wszelkiego rodzaju bagna, mokradła, torfowiska, zbiorniki wodne, a nawet przybrzeżne wody morskie. Konwencja wyznacza ramy międzynarodowej współpracy w ochronie tych obszarów. Aby obszar został zakwalifikowany do spisu Ramsar jako obszar wodno-błotny o znaczeniu międzynarodowym, musi spełnić szereg kryteriów, np. musi być środowiskiem życia rzadkich i/lub zagrożonych gatunków zwierząt albo zagrożonych zbiorowisk roślinnych lub zwierzęcych, musi stanowić reprezentatywny, rzadki lub unikatowy typ naturalnego lub prawie naturalnego obszaru wodno-błotnego spotykanego w danym regionie biogeograficznym, muszą zamieszkiwać go populacje gatunków roślin i zwierząt istotnych dla zachowania różnorodności biologicznej danego regionu biogeograficznego, musi stanowić stałe miejsce gromadzenia się przynajmniej 20 tys. osobników ptaków wodnych itp. Aktualnie (stan na początek 2007 r.) w spisie obszarów Ramsar na całym świecie znajdują się 1634 ostoje o łącznej powierzchni ok. 145,7 mln ha. W Polsce mamy obecnie 13 ostoi Ramsar zajmujących ok. 0,4% powierzchni kraju.

W 1972 r. w Paryżu podpisano *Konwencję o ochronie światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego*. Mimo że jest ona bardziej nastawiona na ochronę elementów kulturowych, to jednak pozostaje również ważnym narzędziem ochrony dziedzictwa przyrodniczego. W Polsce, pomijając obiekty architektoniczne, tylko Puszcza Białowieska została dotychczas objęta tą formą ochrony, co nadaje jej status szczególnej wartości.

W 1973 r. w Waszyngtonie podpisano *Konwencję o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem* (CITES). Jej celem jest ochrona zagrożonych wyginięciem dzikich gatunków roślin i zwierząt poprzez uregulowanie handlu tymi gatunkami oraz ich łatwo rozpoznawalnymi częściami lub pochodzącymi z nich produktami. Konwencja jest odpowiedzią na rosnące zagrożenie dla występowania wielu gatunków w warunkach naturalnych.

Handel ginącymi gatunkami przynosi w skali świata miliardy dolarów zysku, co według danych Interpolu plasuje to zjawisko zaraz po handlu narkotykami i bronią. Proceder ten, obejmując liczone w milionach okazy roślin i zwierząt, jest więc jednym z największych zagrożeń dla przetrwania większości dzikich gatunków. Zjawisko ma również konsekwencje społeczne. Wskutek nadmiernej eksploatacji i niekontrolowanego handlu ginącymi gatunkami mieszkańcy państw rozwijających się tracą środki do życia, żywność czy artykuły medyczne. Międzynarodowy handel, poza konsekwencjami społecznymi, ma niebagatelny udział w wycinaniu lasów tropikalnych, co z kolei sprzyja nękającym Ziemię zmianom klimatycznym. Dlatego m.in. ochrona różnorodności biologicznej, w tym gatunków dzikich roślin i zwierząt, stała się przedmiotem międzynarodowej współpracy.

Mechanizm działania tej konwencji polega na poddaniu międzynarodowego handlu dzikimi gatunkami odpowiedniej kontroli. System kontroli przewiduje, że import i eksport gatunków objętych konwencją możliwe są jedynie po uzyskaniu odpowiednich zezwoleń lub świadectw. Każda ze stron konwencji musi wyznaczyć organy administracyjne odpowiedzialne za wydawanie zezwoleń i świadectw oraz organy naukowe pełniące funkcje doradcze (np. w kwestii aktualnego stanu populacji gatunków i dopuszczalności obrotu nimi).

Nielegalny handel jest bardzo trudny do wyeliminowania. Doświadczenia wskazują, że międzynarodowe zakazy są skuteczne tylko wtedy, gdy państwa podejmują odpowiednie krajowe środki zapobiegawcze. Potrzebny jest sprawny system kar, a także wypracowanie efektywnej praktyki przez organy celne, organy kontroli oraz wymiar sprawiedliwości. Warunkiem skuteczności zapisów konwencji jest również edukacja społeczeństw poszczególnych krajów.

W 1979 r. podpisano *Konwencję o ochronie wędrownych gatunków dzikich zwierząt* (Konwencja Bońska). Jej celem jest ochrona zagrożonych migrujących gatunków, które przemieszczają się na terytoriach wielu państw. Strony konwencji, którymi mogą być wszystkie państwa bądź regionalne organizacje gospodarcze, zobowiązują się do podjęcia działań ochronnych, zapewniających przetrwanie gatunków migrujących. Konwencja w dwóch załącznikach wylicza wędrowne gatunki zwierząt, zwraca uwagę na ich znaczenie i konieczność połączenia wysiłków państw, na których obszarze te gatunki przebywają przez pewien okres swojego cyklu życiowego. Gatunki wędrowne giną nie tylko przez ich zabijanie i zmiany w środowisku, lecz także przez stawianie przeszkód lub uniemożliwienie im wędrówki. Konwencja Bońska zobowiązuje do zapewnienia zwierzętom bezpieczeństwa w czasie wędrówki, ochrony ich siedlisk i miejsc zgrupowań.

W 1979 r. podpisano również *Konwencję o ochronie gatunków dzikiej fauny i flory oraz siedlisk przyrodniczych* (Konwencja Berneńska). Umożliwia ona współpracę państw w zakresie ochrony fauny, flory i siedlisk przyrodniczych dla zapewnienia niezbędnego poziomu ochrony, szczególnie w przypadku gatunków zagrożonych. Konwencja przypomina, że dzika fauna i flora stanowi naturalne dziedzictwo o wartości estetycznej, naukowej, kulturowej, rekreacyjnej i gospodarczej, które powinno być zachowane i przekazane przyszłym pokoleniom.

W załączniku do konwencji podana jest lista gatunków, które powinny podlegać prawnej ochronie w każdym kraju. Lista ta odzwierciedla przede wszystkim sytuację mocno zubożałej flory i fauny krajów zachodniej i południowej Europy. Konwencja zobowiązuje do usprawnienia systemu ochrony gatunków i środowisk ich życia, poprzez regulacje prawne, politykę gospodarczą, planowanie przestrzenne, naukę i popularyzację ochrony przyrody.

Bardzo ważnym, można wręcz z perspektywy czasu powiedzieć – przełomowym wydarzeniem było podpisanie podczas tzw. Szczytu Ziemi w 1992 r. w Rio de Janeiro *Konwencji o różnorodności biologicznej* (CBD). Jej celem jest ochrona różnorodności

biologicznej, zrównoważone wykorzystywanie i gospodarowanie jej elementami i sprawiedliwy podział korzyści wynikających z wykorzystania zasobów genetycznych.

Konwencja ta wiele zmieniła w podejściu do ochrony przyrody. Przede wszystkim zmodyfikowała pojęcie cenneści, uznając, że cenne są wszystkie gatunki i zgrupowania gatunków występujące na Ziemi, a nie tylko te rzadkie czy zagrożone wyginięciem. Fakt, że pewne gatunki są silnie zagrożone wyginięciem w skali globalnej, wysuwa je tylko na pierwszy plan działań konserwatorskich i nadaje im status szczególnej cenneści ze względu na realność strat (choćby nawet trudno było je oszacować) w przypadku ich wymarcia. To dlatego, dysponując przecież ograniczonymi środkami, wysiłki konserwatorskie należy koncentrować najpierw (co nie oznacza tylko) na gatunkach zagrożonych globalnie.

Konwencja rozszerzyła pojęcie różnorodności biologicznej, które zaczęło być odnoszone nie tylko do bogactwa gatunkowego, ale także do innych poziomów organizacji przyrody (genetycznego i krajobrazowego). Uznano, że ochrona różnorodności biologicznej ma sens wtedy, kiedy realizowana jest w sposób kompleksowy. Konwencja zweryfikowała też pojęcie naturalności, które przestaje być używane jako termin odnoszący się do tego co pierwotne, niezmienione przez człowieka. W myśl przyjętej przez IUCN definicji systemy naturalne podlegają procesom przyrodniczym, na które wpływa bezpośrednio lub pośrednio człowiek, ale w stopniu nie większym niż inne organizmy. Systemy naturalne zajmują obecnie niewielką część powierzchni globu, zachowały się zazwyczaj w miejscach słabo przekształconych i trudno dostępnych dla człowieka. Ginące systemy półnaturalne i antropogeniczne traktowane są na równi z systemami naturalnymi, gdyż stanowią o całokształcie różnorodności biologicznej.

Konwencja uściśliła ponadto pojęcie zjawiska godnego ochrony. Zobowiązuje do ochrony złożoności przyrody w różnych jej przejawach – strukturach ekologicznych, procesach gwarantujących ich prawidłowe funkcjonowanie, ekosystemach dojrzałych i znajdujących się w różnych stadiach sukcesyjnych. Ochrony wymagają także różnorodność kulturowa i tradycyjne sposoby gospodarowania, z którymi są nierozdzielnie związane zagrożone wartości przyrodnicze.

Zasługą konwencji jest więc zmodyfikowanie całej filozofii ochrony przyrody, przełamanie wielu stereotypów i utrwalenie nowego nurtu, w którym zamiast ortodoksyjnie rozumianej ochrony (nurtu konserwatorskiego) mówi się o pełnej ochronie zasobów przyrody w interesie człowieka. I chociaż można zastanawiać się, czy taki sposób ochrony jest w ogóle możliwy, wszak nieustannie mamy do czynienia z konfliktami typu przyrodniczy – inwestorzy, to jednak cel został wyznaczony i działania stron muszą mieć go na uwadze. Konwencja nałożyła również stronom obowiązek stworzenia krajowych strategii ochrony różnorodności biologicznej i zrównoważonego użytkowania jej składników.

Prace nad polską strategią ochrony walorów przyrodniczych rozpoczęły się jeszcze przed ratyfikowaniem *Konwencji o różnorodności biologicznej* przez nasz kraj (grudzień 1995). Jednak dopiero w 2003 r. Rada Ministrów zatwierdziła opracowaną przez Ministerstwo Środowiska *Krajową strategię ochrony i umiarkowanego użytkowania róż-*

norodności biologicznej wraz z planem działań. Strategia wyznacza priorytety dotyczące ochrony przyrody w Polsce. Celem nadrzędnym jest zachowanie całego rodzimego bogactwa przyrodniczego oraz zapewnienie trwałości i możliwości rozwoju wszystkich poziomów jego organizacji.

Wzrastająca świadomość zagrożeń dla przyrody i aktywność międzynarodowych organizacji na polu jej ochrony zaowocowały wieloma programami i inicjatywami, będącymi częściowo narzędziami realizacji wspomnianych konwencji. Są wśród nich zarówno programy o charakterze regionalnym, jak i programy mające na celu ochronę cennych przyrodniczo obszarów w formie sieci o zasięgu ogólnoeuropejskim i ogólnoświatowym. Sieci te mogą częściowo się pokrywać. Pewne ich uporządkowanie ma się dokonać dzięki *Paneuropejskiej Sieci Ekologicznej* (PEEN), która jest narzędziem realizacji *Paneuropejskiej Strategii Ochrony Różnorodności Biologicznej i Krajobrazowej* (PEBLDS). Strategia tworzy ramy dla działań na rzecz ochrony przyrody i krajobrazu w Europie oraz ma wspomagać wdrażanie na gruncie europejskim postanowień konwencji o różnorodności biologicznej. W *Strategii* podkreślono, że *Paneuropejska Sieć Ekologiczna* powinna być budowana na istniejących inicjatywach, instrumentach i porozumieniach, z wykorzystaniem wyników wszelkich projektów i programów, zwłaszcza krajowych sieci ekologicznych, pozwalających zidentyfikować biocentra, korytarze ekologiczne i obszary nadające się do potencjalnego odtworzenia jako te elementy.

Decydujące znaczenie dla realizacji podstawowej struktury PEEN ma sieć Natura 2000 na terytorium krajów UE i sieć Emerald w krajach członkowskich Rady Europy (Council of Europe) i stowarzyszonych z nią. Założenia obu sieci są podobne: obie wprowadzają system ochrony typów siedlisk reprezentatywnych dla regionów biogeograficznych, co jest nowością w dotychczasowej ochronie przyrody na naszym kontynencie. Sieć Natura 2000 ma umocowanie prawne w dyrektywach UE, natomiast sieć Emerald oparta jest na artykułach Konwencji Berneńskiej. Ponieważ artykuły konwencji mają jedynie charakter zaleceń i sugestii, nie narzucają zatem konkretnych, obowiązkowych, opatrzonych terminami i sankcjami rozwiązań. Tworzą jedynie ramy i wyznaczają kierunki dla działań bardziej szczegółowych. Państwa, ratyfikując konwencje, zobowiązują się do wprowadzania w życie ich zaleceń, ale nie są z tego rozliczane pod groźbą kary. Silne umocowanie prawne sieci Natura 2000 w dyrektywach Unii Europejskiej pozwala mieć nadzieję, że będzie to sieć dobrze funkcjonująca, podobnie jak krajowe systemy obszarów chronionych i stąd jej szczególne miejsce w strukturze Paneuropejskiej Sieci Ekologicznej.

Do najważniejszych obecnie instrumentów prawnych służących utrzymaniu różnorodności biologicznej państw członkowskich UE należą: dyrektywa w sprawie ochrony dzikich ptaków z 1979 r., zwana Dyrektywą Ptasia, i dyrektywa o ochronie siedlisk naturalnych oraz dzikiej fauny i flory z 1992 r., zwana Dyrektywą Siedliskową. Dyrektywa Ptasia ma na celu ochronę i zachowanie populacji ptaków naturalnie występujących w stanie dzikim, prawne uregulowanie zasad handlu ptakami, ograniczenie pozyskiwa-

nia ptaków łownych oraz przeciwdziałanie niedopuszczalnym metodom ich chwytania i zabijania. Dla osiągnięcia tych celów kraje członkowskie zobowiązane są podejmować stosowne działania legislacyjne, ochronne, kontrolne i monitoringowe.

Celem Dyrektywy Siedliskowej jest utrzymanie różnorodności biologicznej w obrębie europejskiego terytorium państw członkowskich Unii Europejskiej poprzez zabezpieczenie rodzajów siedlisk zagrożonych i/lub reprezentatywnych dla wyróżnionych regionów biogeograficznych oraz zabezpieczenie egzystencji roślin i zwierząt, uważanych za zagrożone i rzadkie na terenie Wspólnoty. Osiągnięcie tego celu ma umożliwić wspomniana sieć Natura 2000. Jej utworzenie jest wypełnieniem zobowiązań Wspólnoty wobec społeczności międzynarodowej, nałożonych przez *Konwencję o różnorodności biologicznej*. Grunt prawny dla ochrony siedlisk oraz rzadkich i zagrożonych w Europie gatunków stworzyła natomiast Konwencja Berneńska. Znalazło to odzwierciedlenie w Dyrektywie Siedliskowej, która jest dokładnym przełożeniem zadań wynikających z Konwencji Berneńskiej na prawodawstwo Unii Europejskiej.

Sieć Natura 2000 koncentruje się na ochronie wybranych elementów środowiska przyrodniczego Europy: siedliskach przyrodniczych, siedliskach ptaków o znaczeniu europejskim i ptaków wędrownych i siedliskach innych (poza ptakami) gatunków zwierząt i roślin o znaczeniu europejskim. Tryb ustanawiania sieci jest następujący. Najpierw kraj członkowski przygotowuje krajową listę obszarów Natura 2000 i przesyła ją do Komisji Europejskiej. Następnie Komisja Europejska ocenia propozycje i tworzy listę tzw. Obszarów o Znaczeniu Wspólnotowym. Przy czym obowiązuje niezależna procedura dla obszarów wyznaczanych z Dyrektywy Ptasiej i Dyrektywy Siedliskowej. Istotnym kryterium jest wartość danego obszaru dla regionu biogeograficznego, w którym jest położony. Potem kraj członkowski poprzez odpowiednie rozporządzenia ustanawia formalnie każdy z zaakceptowanych obszarów Natura 2000.

Ponieważ różny jest stan zachowania walorów przyrody w poszczególnych krajach, również wkład każdego kraju w budowę sieci powinien być proporcjonalny do krajowych zasobów typów siedlisk i gatunków wymienionych w odpowiednich załącznikach dyrektyw Siedliskowej i Ptasiej. Obowiązkiem państw względem wyznaczonych obszarów Natura 2000 jest: określenie niezbędnych działań ochronnych dla tych obszarów, a tam, gdzie to konieczne, opracowanie planów ochrony; podejmowanie odpowiednich działań w celu uniknięcia pogorszenia stanu zachowania siedlisk przyrodniczych i siedlisk gatunków, dla których ochrony obszar został powołany; ocenianie skutków oddziaływania wszelkich planów lub przedsięwzięć, które mogłyby w istotny sposób zagrozić walorom przyrodniczym elementom sieci i odpowiednie zarządzanie siecią, z uwzględnieniem wyników monitorowania ochrony typów siedlisk i populacji gatunków na tych obszarach.

Generalnie sposób ochrony elementów sieci Natura 2000 pozostawia się w gestii poszczególnych państw członkowskich. Istotne jest utrzymanie tzw. właściwego stanu ochrony typów siedlisk przyrodniczych i gatunków, co w praktyce oznacza nie pogorszenie dotychczasowego stanu ochrony.

Zakłada się, że sieć Natura 2000 zabezpieczy zarówno siedliska decydujące o charakterze szaty roślinnej naszego kontynentu (także półnaturalne), jak i zagrożone oraz rzadkie. Z drugiej strony, biorąc pod uwagę gatunki roślin i zwierząt, których ochrona jest celem tworzenia obszarów Natura 2000, można stwierdzić, że program ten koncentruje się na niewielkim fragmencie różnorodności biologicznej Europy, jest „zorientowany” na ochronę przede wszystkim kręgowców, spośród bezkręgowców dotyczy tylko wybranych grup, a w przypadku roślin koncentruje się na roślinach naczyniowych.

Sieć Natura 2000 ma jednak znaczenie nie tylko dla ochrony tych rodzajów siedlisk i gatunków, na które jest zorientowana. Chroniąc określone typy siedlisk przyrodniczych, sieć zabezpiecza również gatunki roślin i zwierząt z nimi związane, a chroniąc siedliska określonych gatunków, sieć automatycznie chroni wszystkie inne gatunki z nimi związane. Jeśli chodzi o znaczenie sieci dla ochrony różnorodności biologicznej, wśród pozytywów można wymienić to, że:

- uwzględnia ochronę nie tylko zagrożonych, ale i typowych dla Europy elementów przyrodniczych;
- uwzględnia ochronę określonych elementów przyrodniczych w całym ich geograficznym zasięgu (w całym geograficznym zróżnicowaniu);
- uwzględnia ochronę siedlisk półnaturalnych, z którymi związana jest aktualnie znaczna część różnorodności biologicznej;
- chroni siedliska gatunków, ważne dla nich w różnych okresach cyklu rocznego (lęgowiska, zimowiska, miejsca koncentracji na przelotach);
- uwzględnia działania restytucyjne;
- rozciąga ochronę gatunków i ich siedlisk poza tradycyjnie rozumiane obszary chronione, promując tam, gdzie to tylko możliwe, zasadę ochrony w warunkach użytkowania.

Także międzynarodowa ranga sieci Natura 2000, oparta na twardym prawie, powinna gwarantować skuteczność ochrony tej części zasobów przyrodniczych, która zostanie zabezpieczona na obszarach sieci. Wśród ograniczeń programu należy wymienić:

- brak spójności sieci, nierozwiązany status prawny korytarzy ekologicznych;
- niejednorodność sieci wynikająca z odmiennego podejścia poszczególnych krajów do wyznaczania elementów sieci (brak jednoznacznych kryteriów kwalifikacji obszarów siedliskowych);
- potencjalne konflikty z wieloma gałęziami gospodarki;
- brak określonych źródeł finansowania ochrony na obszarach, na które nałożono prawne ograniczenia.

Ponieważ program Natura 2000 rozciąga ochronę siedlisk i gatunków poza tradycyjnie rozumiane obszary chronione, promując tam, gdzie to tylko możliwe, zasadę ochrony w warunkach użytkowania, kluczowe znaczenie będzie miało wypracowanie porozumienia ze społecznościami lokalnymi, przekazanie im przynajmniej części od-

powiedzialności za ochronę oraz włączenie w procesy decyzyjne. Poprawność takich działań potwierdzają doświadczenia wielu skutecznie wdrożonych programów ochrony. W dłuższej perspektywie czasowej tylko taki sposób ochrony przyrody może liczyć na szersze poparcie społeczne.

Poważnym zagrożeniem dla realizacji sieci Natura 2000 jest nastawienie rządów poszczególnych krajów członkowskich. Przy zgłaszaniu pierwszej propozycji obszarów większość krajów, kierując się interesem lokalnym, zastosowała metodę wyboru do sieci minimalnej reprezentacji siedlisk przyrodniczych i siedlisk gatunków. Nie inaczej dzieje się w Polsce, która z dniem akcesji przedstawiła rządową propozycję sieci, znacznie okrojoną w stosunku do propozycji przygotowanej przez ekspertów. Działania podejmowane w odpowiedzi przez Komisję Europejską pozwalają jednak sądzić, że sieć Natura 2000 zostanie zrealizowana w stopniu zadowalającym. Jedynie determinacja i egzekwowanie zapisów obu dyrektyw może zapewnić wyznaczenie do sieci wystarczającej puli zasobów i późniejszą skuteczną ochronę europejskiego dziedzictwa przyrodniczego.

Zagadnienia/pytania problemowe

- Praktyczne znaczenie międzynarodowych inicjatyw ekologicznych.
- Czy działania międzynarodowe są wystarczające dla efektywnej ochrony przyrody?
- Miejsce sieci Natura 2000 w ochronie różnorodności biologicznej krajów Unii Europejskiej.

Literatura polecana

- Andrzejewski R., Weigle A. (red.) 2003. *Różnorodność biologiczna Polski*. NFOŚ, Warszawa.
- Dyduch-Falniowska A., Tworek S., Makomaska-Juchiewicz M., Perzanowska J., Cierlik G., Mróz W. 2002. *Sieć Emerald w Polsce*. *Chrońmy Przyrodę Ojczystą* 58 (4): 60–70.
- <http://www.ramsar.org>
- <http://www.unesco.org/mab>
- <http://whc.unesco.org>
- Jermaczek A., Pawlaczyk P. 2004. *Natura 2000 u progu. Ochrona elementów europejskiego dziedzictwa przyrodniczego w Polsce*. Klub Przyrodników, Świebodzin.
- Liro A., Dyduch-Falniowska A., Makomaska-Juchiewicz M. 2002. *Natura 2000. Europejska sieć ekologiczna*. Wyd. 2 (uzup.). MOŚ, NFOŚ, Warszawa.
- Makomaska-Juchiewicz M., Tworek S. (red.) 2003. *Ekologiczna sieć Natura 2000 – problem czy szansa?* IOP PAN, Kraków.
- van Opstal A.J.F.M. 1999. *The architecture of the Pan European Ecological Network: Suggestions for Concept and Criteria*. Wageningen, NL. IKCN. Rapport IKC Natuurbeheer nr. 37.